

Анђелка Ж. Мирков¹
Тамара М. Петровић Трифуновић²
Дуња Д. Полети Ћосић³
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Институт за социолошка истраживања
Београд (Србија)

УДК 316.644:316.752(497.11)"2012"
316.65:316.323.72(497.1)
Оригинални научни рад
Примљен 30/10/2018
Измењен 06/12/2018
Прихваћен 11/12/2018
doi: [10.5937/socpreg52-19347](https://doi.org/10.5937/socpreg52-19347)

СЕЋАЊЕ НА СОЦИЈАЛИСТИЧКУ ЈУГОСЛАВИЈУ: СТАВОВИ ГРАЂАНА СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ УБРЗАНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ДРУШТВА⁴

Сажетак: У раду се анализирају ставови грађана Србије према Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, исказани у периоду постепене стабилизације капиталистичког поретка. Анализа се темељи на подацима прикупљеним 2012. године на репрезентативном узорку становништва Србије, у оквиру пројекта Института за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду. Налази истраживања су показали да је у периоду убрзане трансформације друштва позитивно мишљење о социјалистичкој Југославији веома присутно међу грађанима Србије. Ипак, постоје статистички значајне разлике у степену прихватања пројугословенских ставова међу различитим друштвеним групама, при чему се као важни фактори издвајају старост, класно-слојна припадност и вредносне оријентације испитаника.

Кључне речи: СФРЈ, југоносталгија, култура сећања, ставови, Србија

Увод

Предмет анализе у овом раду је сећање грађана Србије на Социјалистичку Федеративну Републику Југославију. До распада ове државе, након више од четири деценије њеног постојања, дошло је услед низа економских криза и неуспелих привредних реформи, дугорочних тенденција децентрализације, интереса владајућих елита, пораста национализама, међународних и других чинилаца (Lazić, 1994; Jović, 2001; 2003; Miladinović, 2009; Bakić, 2010; 2011). Социоекономски преображај бивших југословенских република подразумевао је, између осталог, дистанцирање од

¹ andelkam@yahoo.com

² even304@gmail.com

³ dunja.poleti@gmail.com

⁴ Рад је део пројекта „Изаови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери” (евид. бр. 179035), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

непосредне југословенске прошлости у званичним наративима нових националних држава. Колективно памћење начина живота у СФРЈ не настаје, међутим, само под утицајем званичних политика сећања и/или заборав, него се јавља и у носталгичном, помало идеализованом облику, који се током постсоцијалистичког периода спонтано развио у свести обичних људи.

Србија је занимљив случај за проучавање сећања на социјалистичку прошлост јер је после слома социјализма прошла кроз веома буран и дуготрајан период системске трансформације. Нагло пропадање привреде и драстичан пад животног стандарда становништва пратиле су политичке кризе у вези са ратним сукобима на постјугословенском простору, прихватање избеглица, међународне санкције и изолација, те НАТО бомбардовање. У снажном контрасту са ратним и кризним „деведесетим“, грађани се сећају социјалистичке Југославије као државе која је уживала међународни углед и као друштва социјалне сигурности, могућности сталног запослења и напредовања и уопште „нормалног живота“. Србија је специфична и у погледу званичних политика сећања, јер је као правна наследница некадашње државе, током последње деценије XX века, балансирала између југословенског и националистичког оквира сећања на СФРЈ, да би званичну ревизију социјалистичке прошлости спровела читаву деценију касније у односу на друге државе бивше Југославије.

Сећање на прошла времена готово увек садржи неку врсту промишљања и критике актуелног друштвеног поретка. Услови живота у Србији у периоду убрзане постсоцијалистичке трансформације знатно су другачији од оних које грађани памте из времена социјалистичке Југославије. Стога је циљ анализе у овом раду да се на основу истраживања спроведеног 2012. године испита каква сећања грађани Србије гаје према СФРЈ, како оцењују појединачне елементе друштвеног живота у тој држави, те међу којим друштвеним групама су распрострањени пројугословенски ставови.

Теоријско-хипотетички оквир

Облици сећања на социјалистичку Југославију

Један од бројних „обрта“ који су променили друштвене науке и хуманистику у другој половини XX века свакако је тзв. „помама“ за сећањем (енг. *memory boom*), која се огледа у појачаном интересовању академске заједнице да културу сећања сагледа из различитих перспектива.⁵ Истовремено долази и до политизације сећања у јавној сфери, нарочито после пада Берлинског зида, када интеграција бивших социјалистичких друштава у капиталистички поредак захтева промену званичних наратива о социјализму.

⁵ У деценијама након Другог светског рата, појам сећање постаје предмет проучавања многих наука, а постепено се развија и данас живо интердисциплинарно поље студија сећања. Друштвени контекст „помаме“ за сећањем су изузетне размере насиља и ратови које карактеришу XX век; комеморације жртава и позови на суочавање с прошлошћу; пораст свести о обележавању годишњица; окончање хладног рата; индустријализација сећања (туризам наслеђа); нова музеализација сећања у контексту мултикултурализма итд. (Bajović, 2012; Blight, 2015).

Колективно памћење социјалистичке Југославије може се посматрати кроз неколико нивоа који се међусобно прожимају и сукобљавају. Најзначајнији су: 1) политичка употреба прошлости (званичне политике сећања), 2) научне анализе и 3) сећања обичног човека (Kuljić, 2011, str. 235). Актери колективног сећања могу бити институционални (државни апарат, образовни систем, медији, политичке партије, верске заједнице) и неинституционални (породица, вршњачке групе, кругови пријатеља, неформалне групе) (Kuljić, 2006, str. 9). У овом раду се анализира неинституционално сећање на југословенски социјализам, сећање „обичног човека“, које је у сложенем односу са званичним сећањем, а често и у противставу – у виду носталгије. Оба типа сећања су селективна и на прошлост гледају из садашњице која доноси нове вредности, значења и оквири тумачења. Свакако, с протоком времена, слаби и утицај непосредног искуства и комуникативног (усменог) сећања, а расте улога културног (посредног) сећања у обликовању тога како ће грађани памтити некадашње друштво у ком (ни)су живели (Kuljić, 2011).

Службено памћење⁶ социјализма се најчешће артикулише у националистичким и либералним антитоталитарним оквирима, што је и очекивано, будући да су се бивше социјалистичке републике после пада Берлинског зида нашле пред задатком да изграде нове колективне идентитете и пронађу нове основе политичке легитимности поретка у националним државама (Spaskovska, 2017). Оне су то углавном и учиниле – драстичним раскидом са својом доскорашњом „тоталитарном“ прошлошћу и рестаурацијом или изградњом нових националних историјских наратива.

У средишту етноцентричних ревизија социјалистичке прошлости налази се остварење националне државности и дискурзивно консолидовање нације, што се у случају СФРЈ јавља у виду мотива Југославије као „тамнице нација“ и добу националне и идеолошке поробљености (Kuljić, 2011, str. 78). Иако је преовладавао етноцентрични оквир, српску државну политику сећања у првом периоду након распада СФРЈ, током деведесетих, одликује балансирање између југословенског и националистичког дискурса.⁷ Тадашњи политички режим се ослањао на стратешко комбиновање српског национализма и одржавања континуитета са социјалистичком прошлошћу⁸ (Jansen, 2005; 2008), чиме су радикалнији захвати у политици сећања били успорени или одложени.

⁶ Државно, званично или службено памћење се конституише институционалним токовима, међу којима су најуочљивији закони, државни празници, именовање улица и институција, историјски уџбеници, музеолошке поставе, државне манифестације, споменици и комеморације.

⁷ У неслужбеној историографији се тада већ јавља снажан националистички и антикомунистички импулс, у оквиру ког се комунизам и Тито представљају као непријатељи Срба и демократије (Kuljić, 2002, str. 478).

⁸ Један од разлога делотворности овог дискурса лежи у специфичностима социјалистичке Југославије у којој национализам јесте био сматран антисистемском политичком позицијом, али југословенство није нужно искључивало националне лојалности, што је било утемељено и у структури државе (равноправност „свих народа и народности“) и појачано тенденцијама децентрализације и порастом надлежности унутар републичких оквира (Jansen, 2008). Самим тим, иако парадоксалан, Милошевићев „хибридни“ дискурс, развијен још у другој половини осамдесетих, у постсоцијалистичком периоду није се грађанима морао чинити проблематичним. Наравно, југоностагија и позитиван однос спрам СФРЈ се много чешће доводе у везу са антинационалистичком оријентацијом (Jansen, 2005; Popović, 2017).

Антитоталитарне и либералне ревизије историје долазе у средиште службеног сећања на СФРЈ у Србији тек после 2000. године. Нови званични наратив се од тада кристалише и кроз отписивање југословенског социјализма као „тоталитарног” портрета, у којем су владале политичке неслободе и кршење људских права (Milošević, 2015). Доминантна парадигма у Србији се приближава европском оквиру сећања на државе реалног социјализма.⁹ Постсоцијалистичка трансформација се тумачи као пораз који је комунизам претрпео и од либералне демократије и од капитализма, чиме ови облици друштвеног и економског уређења постају „суштински безалтернативне и надасве ’природне’ парадигме” (Milošević, 2015, str. 170), а доба пре пада Берлинског зида се своди на одступање од нормалног тока историје (Spaskovska, 2017, pp. 503).

На овом месту треба поменути дистинкцију између сећања на државу и сећања на друштво, због које је слика СФРЈ другачија код званичних ревизија прошлости, према којима треба памтити злочине и кршења права у тоталитарној комунистичкој држави, и у сећањима обичних људи, који нису заборавили начин живота у социјалистичком друштву заснованом на принципима социјалне сигурности, модернизацијски карактер југословенског социјализма и постигнуту вертикалну покретљивост (Kuljić, 2011; Petrović, 2010). У анализама овог облика сећања, чији су актери обични људи, често се користи појам „југоносталгија”.

Југоносталгија – осврт на претходна истраживања

У току протекле две деценије, појам носталгија постао је предмет бројних радова у савременој друштвеној теорији, нарочито када је реч о ауторима који се баве постсоцијалистичким друштвима (Boym, 2005; Todorova & Gille, 2010). У овом периоду појам постепено губи негативне конотације и почиње да се разуме као позитивно сећање на прошлост, које је у противставу према негативно процењеној садашњици, иако се носталгија увек симболички обликује из перспективе садашњег друштвеног контекста (Kuljić, 2011, str. 134). У новијим читањима се истиче да је погрешно носталгију поистоветити са пасивном чежњом за прошлошћу и „бољим временима” која никад нису постојала (Petrović, 2012, str. 120), већ је треба посматрати као увид у ставове грађана о садашњости друштва у којем живе, али и о могућим визијама будућности. Према овој визури, претпоставља се да носталгија служи као основа за развијање критичке свести спрам друштвеног поретка и осмишљавање стратегија за изградњу праведнијег друштва. Носталгија је аналитички продуктиван појам јер омогућава боље разумевање јаза између „прокламованог постсоцијалистичког раја и стварног искуства грађана у ‘транзицијским’ друштвима” (Spasić, 2012, str. 578).

Највећа неслагања међу ауторима који се баве сећањем на социјалистичку Југославију јављају се у погледу еманципаторног потенцијала југоносталгије. Иако „дисциплинарни” поделу треба схватити условно, превагу у социолошким проучавањима односи позиција према којој југоносталгија не може бити политички делатна све док не постоји политички субјект који би то артикулисао (Kuljić, 2011;

⁹ У другој половини прве деценије XXI века заоштрава се реторика институција Европске уније, које све израженије под кровним термином „тоталитаризам” доводе у исту раван фашистичке и комунистичке режиме, чиме антикомунизам постаје део званичне платформе у политици сећања ЕУ (Milošević, 2015).

Spasić, 2012; 2013). Из овог угла, југоносталгија остаје на нивоу сентименталности која се лакше прерађује за комерцијалне потребе (Kuljić, 2011; Volčić, 2007) него за субверзивну делатност. С друге стране, међу антрополозима и културолозима има више оптимизма у вези са улогом сећања на СФРЈ код обичних људи у потенцијално еманципаторним политикама у региону (Petrović, 2012; Bošković, 2013). Према овим становиштима, југоносталгија поприма одлике контрасећања, на основу ког се може артикулисати критика садашњих друштвено-политичких прилика.¹⁰

У новијим проучавањима често се повлачи разлика између „рестауративне” и „рефлексивне” носталгије (Boym, 2005). Рестауративна носталгија евоцира и консолидује националну прошлост, претвара је у националне митове и представља жал за губитком јединства и кохезије. Она подразумева и жељу да се поново изгради оно што је у прошлости изгубљено. Овај тип носталгије се у Србији превасходно јавља у сећању на предсоцијалистичку прошлост грађанске националне државе (Petrović, 2010), док се сећање на југословенски социјализам у претходним студијама углавном означава као пример другог типа носталгије. Реч је о рефлексивној носталгији, која прихвата прошлост као нешто што је окончано и посматра је критички узимајући у обзир амбивалентности.

Низ студија претежно квалитативног типа (Jansen, 2005; 2009; Volčić, 2007; Palmberger, 2008; Velikonja, 2010; Petrović, 2010; 2012; Kuljić, 2011; Bošković, 2013; Spaskovska, 2017; Popović, 2017; Archer, 2018) показао је да су успомене на живот у социјалистичкој Југославији веома присутне код становника свих бивших југословенских земаља (мада не у једнакој мери) и да попримају одлике југоносталгије. Тако су налази једног социолошког истраживања из 2011. године указали на постојање југоносталгије у савременој Србији (Spasić, 2012; Spasić & Birešev, 2012).¹¹ Испитаници су говорили о социјалистичкој Југославији као друштву које су карактерисали материјално благостање, социјална сигурност и достојанство радника, прилике за запослење, бесплатно здравство и образовање.¹² Осим тога, наводили су и осећање заједништва и солидарности, као и „морални универзум” који је постојао у СФРЈ, за разлику од „општег суноврата” који је наступио током деведесетих година XX века¹³ (Spasić, 2012, стр. 582–585).

¹⁰ У бившим југословенским земљама, југоносталгија изражава критичку дистанцу у односу на постјугословенски политички дискурс и симболичку географију разједињености која доминира после распада СФРЈ (Lindstrom, 2005). Југоносталгија, истиче се, пружа отпор националистичким дискурсима који су завладали у периоду након социјализма, као и хегемоним наративима о прогресивном карактеру постсоцијалистичке трансформације, те представља изазов за владајуће елите у тим земљама (Jansen, 2005; Palmberger, 2008; Velikonja, 2010; Petrović, 2010; Bošković, 2013; Popović, 2017).

¹¹ Испитаници су сами наводили социјалистичку Југославију као модел „нормалног живота” који су изгубили, иако та тема није била предвиђена планом истраживања, које је било посвећено друштвеним класификацијама у савременој Србији.

¹² Индикативно је да негативни аспекти југословенског социјализма, они који се односе на политичке неслободе у једнопартијском систему (сећање на државу СФРЈ) нису били поменути (Spasić, 2012, стр. 590).

¹³ За разлику од Словеније и Хрватске, у којима су се постсоцијалистички наративи темељили на обнови националне самосталности, демократизацији и придруживању Европи, Србија није имала основу на којој би код својих грађана развила осећање нове „нормалности”

Ово потврђују и налази двају анкетних истраживања из 2010. године, у којима су испитивани ставови грађана Србије. У истраживању Центра за студије социјалне демократије и ЦЕСИД-а, на питање „Када је овој земљи било најбоље?“, чак 81% је одговорило да је то било у време социјализма (Mihailović, 2010, str. 25). Истовремено, у анкети Београдског центра за људска права, 82% испитаника је рекло да се у време социјалистичке Југославије боље живело него у време спровођења истраживања, 64% је одговорило да памти Тита као великог државника, а 69% да им је жао што се распала Југославија. Они који су исказали жаљење због пропасти федерације, најчешће су као разлог наводили да је Југославија осигуравала бољи и лакши живот, мир, могућност путовања (40%), да је СФРЈ била велика, јака, стабилна и поштована земља (17%), да су преовладавали једнакост, слога и разумевање (10%), а истицали су и емотивну везаност и носталгију (4,5%) (Manojlović Pintar, 2010, str. 99–101).

У студијама југоносталгије издвајају се два мотива: 1) сећање на нормалан/бољи живот и 2) међународни углед тадашње државе. Неретко се у сећањима на Југославију, осим социоекономског благостања, доброг живота фокусираног око потрошње (Patterson, 2011), златног доба популарне културе (Jansen, 2005), јављало и „геополитичко достојанство“ (Spaskovska, 2017). Овај аспект југоносталгије истиче повољну позицију СФРЈ у светским оквирима, отворене границе („црвени пасош“) и међународни углед Тита као државника (Jansen, 2008; 2009; Petrović, 2010). Србија је већи део прве две деценије постсоцијалистичке трансформације провела у међународној изолацији, што је чинило контраст у односу на доба међународног угледа СФРЈ и космополитских пракси становништва још снажнијим.¹⁴

Сећање на југословенски социјализам се формира под утицајем службеног оквира памћења, али је оно условљено и припадношћу одређеним друштвеним групама, као и тренутном социјалном ситуацијом појединца, поредећи властити социјални, а посебно материјални положај у капиталистичком поретку, у односу на исти у доба социјализма (Kuljić, 2011). Када је реч о идентификовању чинилаца који доприносе већем степену

(Spasić, 2012, str. 592). Специфичности политичке ситуације у Србији током деведесетих, које су довеле до тога да се постсоцијалистичка трансформација друштва „деблокира“ чини таву деценију након распада СФРЈ (Lazić, 2011), онемогућиле су и да се у овој политичкој заједници развије снажан антитоталитарни победнички наратив, посебно због деценијске међународне изолације и стигматизације у међународним оквирима, пропадања привреде и драстичног пада животног стандарда становништва. С друге стране, ни националистички наратив није могао са лакоћом да пружи оквире нове нормалности, будући да је из распада Југославије Србија симболички изашла као губитник.

¹⁴ Многи грађани Србије су своју антинационалистичку оријентацију током деведесетих артикулисали управо кроз сећање на космополитизам ког су лишени после распада СФРЈ (Jansen, 2008). Осим космополитизма, овај аспект југословенског идентитета каткад је умео да поприми одлике „културне надмености“ (Spasić, 2013, str. 210). Социјалистичка Југославија је међу грађанима подстицала осећање супериорности у односу на друштва лагерског социјализма, на основу нивоа остварене једнакости и самоуправљања које је означено као најпотпунија демократија, али и као недовршени пројекат који непрестано тежи још бољем (Kuljić, 2011; Spasić, 2012). Насупрот томе, југоносталгија се у данашњој Србији ослања на мотив „изгубљене будућности“. За разлику од празне и депресивне садашњице, обични људи се сећају СФРЈ као друштва у ком су могли са надом да гледају ка будућности и да планирају сопствени живот (Spasić, 2013; Kuljić, 2011).

носталгије према социјалистичкој прошлости, као параметре које треба посматрати Тодорова издваја поделу село/град, старост, род и политичке оријентације (Todorova, 2010). На склоност носталгији за социјализмом утиче и припадност друштвеним слојевима који су у већој мери погођени економском рекатегоризацијом, осиромашењем и губитком посла или сигурности запослења.¹⁵ Све наведене чиниоце треба узети у обзир како би се боље разумела друштвена условљеност сећања на социјализам.

Истраживачке хипотезе

На основу теоријског оквира и налаза претходних истраживања издвојене су три истраживачке хипотезе. Полазећи од тога да је носталгија позитивно сећање на прошлост које се формира у односу на негативно процењену садашњицу, претпостављено је да је југоносталгија распрострањена међу грађанима Србије. Дуготрајна и бурна системска трансформација произвела је незадовољство грађана свеопштом ситуацијом у земљи, које је у периоду спровођења истраживања интензивирало негативним последицама светске економске кризе и изражено на председничким изборима те године и променама које су уследиле на политичкој сцени. На основу наведеног, почетна је претпоставка да се већина грађана сећа социјалистичке Југославије у позитивном светлу.

Надаље је испитиван утицај одређених социодемографских и социоекономских карактеристика појединаца, као и њихових вредносних оријентација, на пристајање уз пројугословенске исказе. Стога је у оквиру друге хипотезе претпостављено да ће они чији се структурни положај променио након системске трансформације друштва (старије особе, жене и испитаници са села),¹⁶ односно они код којих је економ-

¹⁵ У овом раду се не следи дискурс о тзв. „губитницима транзиције”, који се јавља у јавној сфери и делу научне литературе, а у оквиру ког се на (југо)носталгичаре гледа као на пасивне, неспособне појединце који нису успели да се прилагоде захтевима нових капиталистичких друштава и „узму судбину у своје руке”. Насупрот томе, када се посматра утицај социјалног статуса на склоност југоносталгији, у овом раду се испитује утицај класно-слојних и материјалних неједнакости, узимајући у обзир основне интересе друштвених група којима појединци припадају. Исти приступ примењује се и на анализу утицаја вредносних оријентација на пристајање уз пројугословенске ставове. Вредности су, из ове визуре, делом подређене репродукцији владајућег система друштвених односа (Lazić & Pešić, 2013), а сећање на југословенски социјализам осликава и став према једном битно другачијем начину уређења друштвених односа.

¹⁶ Старије особе, жене и испитаници са села изгубили су део својих привилегија падом социјализма. Старији грађани, односно они који су имали дуже непосредно искуство живота у социјалистичкој Југославији и могли да га упореде са периодом постсоцијалистичке трансформације, у каснијој фази свог животног циклуса постали су једна од категорија о којој се мање брине у оквиру новог друштвеног система – реформе пензионог система и смањење издвајања за пензионере само су један од показатеља промене односа према најстаријој популацији. С друге стране, недостаци у институционалној подршци усклађивању професионалне и породичне сфере и мањег издвајања буџетских средстава за систем социјалне заштите у постсоцијалистичком периоду неповољно се одражавају на положај жена, те оне осећају већу оптерећеност у односу на период југословенског социјализма (упор. Ghodsee, 2004). Такође, у време социјализма је друштвени положај сељаштва био релативно повољан јер је у селима и даље преовладавао приватни сектор земљишне својине, а могућности за друштвену покретљивост њихових потомака су биле веће.

ски статус драстично погоршан (делови радничке класе, људи нижег материјалног положаја и незапослени) бити више наклоњени југоносталгији. Када је реч о вредносним оријентацијама, очекивало се да они грађани који су склонији политичком и економском либерализму, као и национализму буду мање присутни међу југоносталгичарима, јер ове три вредносне оријентације представљају окосницу из које произлазе критике упућене некадашњој држави. Супротан налаз се очекује када су у питању ауторитарност и патријархалност, утолико што су, као вредности реда и поретка, упркос модернизацијском карактеру социјалистичког уређења, и даље биле широко распрострањене у бившој Југославији.

На крају, анализа је усмерена на преиспитивање да ли и у којој мери грађани Србије праве дистинкцију између Југославије као државне творевине и социјализма као друштвено-економског система. Претпостављено је да ће удео грађана који подржавају идеју да Југославија и социјализам није требало да пропадне бити мањи од удела оних који су пројугословенски оријентисани. Уједно, очекивало се да ће грађани пре оправдати пропадање социјализма него Југославије, јер се социјалистички начин регулације друштвено-економских односа у садашњем капиталистичком поретку сматра превазиђеним и представља јачи антисистемски елемент од наднационалне творевине.

Резултати истраживања са дискусијом

У раду се анализирају подаци до којих је дошао Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду у оквиру анкетног истраживања реализованог у периоду април–јун 2012. године на репрезентативном узорку становништва Србије.¹⁷ Вишеетапни стратификовани узорак чинило је 2.500 пунолетних грађана из више од 80 општина широм Србије (изузимајући Косово и Метохију).

Упитник је садржао шест питања која су се односила на социјалистичку Југославију. Испитаници су најпре имали задатак да на петостепеној Ликертовој скали оцене у којој мери се слажу са сваким од понуђених пет исказа који описују различите аспекте друштвеног живота у СФРЈ,¹⁸ а затим је требало у оквиру шестог питања додатно појаснити свој став према пропасти ондашњег државног и друштвеног уређења.¹⁹

¹⁷ Треба напоменути да се на основу ових података не могу изводити закључци о ставовима политичке и економске елите, јер је њихов број у популацији, а самим тим и у репрезентативном узорку, недовољан за извођење компаративних анализа.

¹⁸ Искazi су гласили: 1) У Југославији се живело богатије и боље него данас. 2) Југославија је била политички моћнија и независнија од воље великих сила него данашња Србија. 3) Југославија је највећа заблуда српског народа у XX веку. 4) Југославија је угрожавала националну културу, идентитет и достојанство народа који су је чинили. 5) У Југославији су била угрожена људска права.

¹⁹ Питање је било затвореног типа, са следећим понуђеним одговорима: а) Југославија је требало да опстане, а социјализам да пропадне; б) Југославија је требало да пропадне, а социјализам да опстане; в) требало је да пропадне и Југославија и социјализам; г) није требало да пропадне ни социјализам ни Југославија.

Статистичка анализа прикупљених података обављена је помоћу неколико техника, међу којима су значајне корелациона, анализа варијансе, факторска и регресиона анализа. Свеобухватност упитника омогућила је издвајање фактора са којима југоносталгија до сада није била довођена у везу.

Распрострањеност југоносталгије

Сећање грађана Србије на социјалистичку Југославију испитивано је помоћу пет вредносних исказа (Табела 1). Два су била позитивна и односила су се на квалитет живота и добар животни стандард грађана, као и на повољан међународни положај тадашње државе. Ова два елемента – нормалан живот и углед – представљају и два највише вреднована и најчешће истицана аспекта живота у бившој Југославији. Утолико не чуди податак да се више од 80% грађана Србије слаже са наведеним исказима, а да их чак половина у потпуности прихвата као своје становиште. Удео оних који се не слажу, који су неодлучни или не знају шта да одговоре занемарљиво је мали у односу на број оних који подржавају дате тврдње, што указује на то да су грађани високо сагласни у оцени да је у погледу ових димензија социјалистичка Југославија била успешнија од Србије у тренутку спровођења истраживања.

Преостала три исказа била су формулисана тако да изражавају добро познате мотиве постјугословенских политика сећања: један доводи југословенство у конфронтацију са српским националним интересима, други проширује критику узимајући у обзир положај свих конститутивних народа, а трећи истиче недемократски карактер СФРЈ на основу непоштовања људских права. Наведене варијабле илуструју либералне (антитоталитарне) и националистичке позиције у политикама сећања на социјалистичку Југославију, које су развијане у Србији у постсоцијалистичком периоду. Међутим, више од половине грађана (50–60%) не слаже се са критички оријентисаним исказима. Удео оних који су неодлучни или не знају шта да одговоре двоструко је већи него у случају позитивних исказа, а стандардна девијација је нешто виша. Негативан став према социјалистичкој Југославији подржава мање од једне четвртине грађана. Чак и на тврдњи која представља често понављану тезу националистичке ревизије историје – да је Југославија највећа заблуда српског народа – показује се да релативно мали проценат испитаника исказује склоност ка антијугословенском ставу, мада се управо са овим исказом сложило нешто више испитаника него са преостала два. Из овога се може закључити да антијугословенски дискурс није пријемчив грађанима Србије, а уз то не представља ни основ за поларизацију на идеолошким основама.

Иако је факторска анализа показала да се наведени позитивни и негативни искази групишу око два латентна фактора – пројугословенског и антијугословенског – друге статистичке анализе су потврдиле да се у ствари ради о два супротна пола у оквиру исте димензије, а не о две независне компоненте.²⁰ Поузданост скале је потврђена Кронбаховим алфа коефицијентом, који износи 0,771. Сабирањем свих пет исказа окренутих у истом смеру, тако да веће вредности изражавају позитиван став према социјалистичкој Југославији, формиран је индекс југоносталгије,

²⁰ Прихватање позитивних вредносних ставова о Југославији подразумева мање или више доследно одбацивање антијугословенских ставова и обрнуто.

који је ради лакшег тумачења сведен на децималне вредности од 1 до 5.²¹ Уједно, направљена је нова, прекидна варијабла у виду петостепене ординалне скале, на којој подаци показују следећу расподелу: изразито (28,1%) и умерено (48,8%) пројугословенски став изражава више од три четвртине грађана Србије, мање од једне петине је неутрално (18,7%), док изразито (0,6%) и умерено (3,8%) антијугословенство исказује мање од 5% грађана. То значи да је хипотеза о широкој распрострањености југоносталгије међу грађанима Србије потврђена. Иако би се на основу званичних политика сећања могли очекивати другачији налази, евидентно је да је незадовољство животним условима у време анкетирања представљало јак мотив да се социјалистичка Југославија изнова актуелизује као синоним нормалног живота.

Чиниоци који утичу на југоносталгију

У наставку текста се анализира распрострањеност југоносталгије међу припадницима различитих друштвених група како би се утврдили фактори који доприносе прихватању пројугословенских исказа. У складу са теоријским оквиром и налазима ранијих истраживања, претпостављено је да ће југоносталгији бити наклоњенији они чији се друштвени положај променио или погоршао током системске трансформације. У ту сврху, прво су проверени појединачни фактори – старост, пол и тип насеља у којем неко живи (село/град), као и класно-слојна припадност, материјални положај и радни статус. Такође, у разматрање су узете и вредносне оријентације: политички и економски либерализам, национализам, патријархалност и ауторитарност.

Најпре је испитана претпоставка да је већа вероватноћа да ће југоносталгију осећати старији грађани, жене и становници који живе на селу. Када је реч о утицају старости, корелационом анализом је ова претпоставка потврђена – године живота јесу статистички значајно повезане са пристајањем уз пројугословенске исказе ($r = 0,188$; $p = 0,000$). Што су испитаници старији, то је већа вероватноћа да исказују југоносталгију јачег интензитета. Осим тога, Тукијев тест вишеструког поређења старосних категорија открива да је изразито пројугословенска оријентација присутна код особа старости од 45 година навише (Табела 2). Особе млађе од 30 година су најмање склоне пројугословенској оријентацији, иако је и њихова средња вредност на индексу виша од теоријског просека. С друге стране, подаци који узимају у обзир пол испитаника, показују да разлике између мушкараца и жена у ставовима према социјалистичкој Југославији нису статистички значајне ($r = 0,042$; $p = 0,064$). На крају, подаци овог анкетног истраживања само делимично потврђују претпоставку да је пројугословенска оријентација израженија у сеоској него у градској средини. Разлике према типу насеља јесу статистички значајне, али је повезаност исувише слаба да би се могло говорити о стварној корелацији ($r = 0,100$; $p = 0,000$).

Анализа разлика у ставовима према социјалистичкој Југославији наставља се испитивањем утицаја класно-слојних и материјалних неједнакости те радног статус-

²¹ При формирању индекса искључени су сви они испитаници који су на било које од наведених питања одговорили са „не знам” или нису дали одговор.

са на културу сећања.²² Тукијев тест вишеструког поређења индекса југоносталгије према друштвеним класама или слојевима [Табела 2] показао је да постоје извесне структурно условљене разлике које наводе испитанике да прихватају или одбацују вредносне исказе у вези са социјалистичком Југославијом. Разлике између појединачних друштвених слојева, посебно оних који се могу груписати у исту класу, нису увек статистички значајне, јер сви друштвени слојеви имају релативно високе просечне скорове на скали. Међутим, сасвим је јасно да постоји статистички значајна разлика између оних који се налазе при врху друштвене хијерархије, у овом случају су то ситни предузетници и стручњаци који чине средњу класу, и оних који се налазе на самом дну друштвене хијерархије, а то су ситни пољопривредници, те НКВ и ПКВ радници као нижи стратум радничке класе, за које се показало да имају највећу склоност ка прихватању пројугословенских ставова. Када се исти статистички поступак примени на разлике у материјалном положају, уочава се врло слична дистинкција између испитаника са нижим материјалним положајем и оних са вишим и вишим средњим материјалним положајем [Табела 2]. Пирсонов коефицијент корелације потврђује статистички значајну повезаност материјалних неједнакости и степена прихватања пројугословенских ставова ($r = -0,161$; $p = 0,000$). Што је материјални положај нижи, већа је вероватноћа да је однос према социјалистичкој Југославији изразито позитиван. Радни статус пак нема статистички значајан утицај на степен југоносталгије када се унутар контингента радно активног становништва упореде запослени и незапослени ($r = 0,047$; $p = 0,121$).

Софистициранију анализу фактора који одређују степен југоносталгије међу грађанима Србије омогућила је примена стандардне вишеструке линеарне регресије [Табела 3]. Формиран је одговарајући регресиони модел, који осим претходно испитаних независних променљивих²³ обухвата неколико додатних фактора. Претпоставили смо да је став према социјалистичкој Југославији уобличен сплетом вредносних образаца којима је испитаник наклоњен, те је испитиван утицај основних вредносних оријентација, и то политичког либерализма (наспрот ауторитарном колективизму), економског либерализма (наспрот редистрибутивном етатизму), национализма, патријархалности и ауторитарности.²⁴

²² Анализиране су разлике у степену југоносталгије између шест друштвених слојева: 1) мали и микро предузетници, директори нижег ранга и крупни пољопривредници; 2) стручњаци, као и samozапослени, слободне професије и нижи руководиоци са универзитетским образовањем; 3) службеници и техничари, као и samozапослени, слободне професије и нижи руководиоци без универзитетског образовања; 4) КВ и ВКВ радници; 5) ситни пољопривредници; 6) НКВ и ПКВ радници. У анализу није уврштен виши слој због недовољног броја испитаника који су одговарали на питања о социјалистичкој Југославији. Наиме, приликом анкетирања припадника економске и политичке елите, на посебним подузorcима, коришћен је измењени упитник, који није садржао питања релевантна за анализу у овом раду.

²³ Утицај припадности друштвеном слоју испитан је узимајући стручњаке као референтну категорију будући да представљају бројнији стратум средње класе.

²⁴ У ту сврху су коришћене статистички поуздане скале сачињене од стандардних батерија питања Ликертовог типа.

Вредности које се крећу од ауторитарног колективизма до политичког либерализма мере се у следећим исказима: 1) Потпуна слобода говора данас води у дезорганизацију друшт-

Такав регресиони модел објашњава укупно 13,7% варијансе југоносталгије као зависне променљиве. Показало се и овај пут да старост испитаника ($\beta = 0,119$; $p = 0,000$) и припадност нижем стратуму радничке класе (НКВ и ПКВ радници) ($\beta = 0,085$; $p = 0,019$) имају статистички значајан утицај на прихватање пројугословенских ставова. Нарочито је занимљив налаз који се односи на склоп вредносних оријентација на основу којих се може предвидети да ли ће код испитаника југоносталгија бити више или мање изражена. Вредности које се крећу од редистрибутивног етатизма до економског либерализма јесу статистички значајне и имају највећи утицај у поређењу са свим осталим факторима ($\beta = -0,207$; $p = 0,000$). Наиме, испитаници који заговарају вредности редистрибутивног етатизма памте социјалистичку Југославију у позитивнијем светлу од оних који су склони економском либерализму. Такође, што су испитаници више наклоњени ауторитарности ($\beta = 0,160$; $p = 0,000$), а мање национализму ($\beta = -0,148$; $p = 0,000$), то је вероватније да ће исказати већи степен југоносталгије, док је утицај патријархалности веома слаб ($\beta = 0,074$; $p = 0,016$). Вредности које се крећу од ауторитарног колективизма до политичког либерализма нису статистички значајне и показују да ставови који се односе на карактер политичког подсистема (слобода говора, независност судства и медија), немају утицај на формирање сећања на социјалистичку Југославију.

Носталгија за Југославијом и/или социјализмом?

Анализа наредног питања омогућила је дубље разумевање југоносталгије међу грађанима Србије, поредећи став према распаду Југославије као федеративне државе у односу на урушавање социјализма као друштвеног и привредног поретка. Од испитаника је затражено да одговоре да ли је требало да пропадне или опстану Југославија и социјализам. Упркос раширеној југоносталгији, претпостављено је да

ва. 2) Судство у крајњој линији мора да служи власти. 3) Медији би требало да имају више разумевања за власт. 4) Медије који не воде рачуна о националним интересима требало би забранити. Кронбахова алфа = 0,595

Вредности које се крећу од редистрибутивног етатизма до економског либерализма мерене су следећим исказима: 1) Друштвени напредак ће увек почивати на приватном власништву. 2) Што влада мање интервенише у економији, то боље за Србију. 3) Влада не би требало да покушава да контролише, регулише или се на било који други начин меша у приватне фирме. 4) Без приватизације предузећа би била у још гореј ситуацији него што су сада. 5) Све врсте јавних услуга би боље функционисале да су приватизоване. Кронбахова алфа = 0,640

Национализам је мерен следећим исказима: 1) Национално мешовити бракови морају бити нестабилнији него други бракови. 2) Човек се може осећати сасвим сигурним само када живи у средини где је већина припадника његове нације. 3) Међу нацијама се може остварити сарадња, али не и потпуно поверење. Кронбахова алфа = 0,732

Патријархалност је мерена следећим исказима: 1) Ако је у браку само један супружник запослен, природније је да то буде мушкарац. 2) Већина послова у домаћинству по својој природи више одговара женама. 3) Мушкарцима су блискије јавне, а женама приватне активности. 4) Добро је да су жене и мушкарци равноправни у браку, али је по правилу боље да мушкарац има последњу реч. Кронбахова алфа = 0,772

Ауторитарност је мерена следећим исказима: 1) Без вође је сваки народ као човек без главе. 2) Две су главне врсте људи на свету, јаки и слаби. 3) Најважнија ствар за децу је учити их послушности према родитељима. Кронбахова алфа = 0,543

је рефлексивни моменат присутнији од рестауративног, те да ће удео грађана који сматрају да није требало да пропадну ни Југославија ни социјализам бити значајно мањи од удела оних који прихватају пројугословенске исказе.

Иако формулација питања не указује на жељу за поновним успостављањем југословенског и/или социјалистичког поретка, упечатљив је налаз да само 13,7% грађана²⁵ сматра да је требало да пропадну и Југославија и социјализам, односно да се мање од једне седмине испитаника сложило са историјским чином распада социјалистичке Југославије. Сви остали сматрају да је требало да опстане или државно или друштвено уређење СФРЈ, при чему више од половине грађана (58,1%) верује да није требало да пропадне ни социјализам ни Југославија (Графикон 1).

Готово једна четвртина грађана (24,2%) сматра да би било боље да је федеративна држава опстала, а да је пропао само социјализам, који се у контексту хегемонског капиталистичког начина привређивања показао недовољно ефикасним. С тим у вези, не треба занемарити чињеницу да збирно чак 82,3% грађана сматра да федеративна држава није требало да пропадне, упркос постјугословенским политикама консолидовања нације и националистичким ревизијама историје.

Свега 4% грађана сматра да је федерација требало да пропадне за разлику од социјализма који је требало задржати. То значи да укупно 28,2% грађана прави јасну дистинкцију између ондашњег државног и друштвеног поретка, с тим што знатно више њих жали због пропасти Југославије, а не социјализма. Овај налаз се може сматрати индикатором утицаја службених политика сећања, при чему се глобални антитоталитарни оквир сећања о социјализму као превазиђеном облику друштвеног поретка показује утицајнијим од националистичког оквира сећања на Југославију као „тамницу нација”. Ипак, велики удео испитаника који збирно сматрају да би било боље да социјализам није пропао, било у старој било у новој држави (62,1%), говори у прилог томе да је утицај политика сећања ограниченог дometа, јер је незадовољство актуелном системском трансформацијом, која се одвија по узору на капиталистичке земље, широко распрострањено.²⁶

Закључак

Сећање грађана Србије на социјалистичку Југославију, забележено у периоду убрзане трансформације друштва, изразито је позитивно, што се може разумети као последица незадовољства условима живота у постсоцијалистичком периоду. Распрострањеност југоносталгије, односно податак да више од три четвртине грађана пристаје уз пројугословенске ставове, донекле је изненађујући. Одговори испитаника нису се поларизовали ни око једне од тврдњи у вези са различитим аспектима друштвеног живота у СФРЈ. Осим тога, четири петине грађана верује да

²⁵ Ово је, ипак, знатно већи проценат од удела испитаника који заступају антијугословенске ставове (4,4%). Евидентно је да се са увођењем нове категорије – социјалистичког друштвеног система – ставови грађана донекле мењају.

²⁶ Ако се посматрају само испитаници пројугословенске оријентације, запажа се да нешто више од две трећине (68,3%) сматра да није требало да пропадну ни социјализам ни Југославија. Када се Југославија и социјализам посматрају одвојено, чак 92,2% њих сматра да Југославија није требало да пропадне, а 71% да социјализам није требало да пропадне.

није требало да пропадне Југославија, а скоро две трећине сматра да није требало да пропадне социјализам. На основу наведеног, намеће се закључак да званичне политике сећања и институционалне ревизије историје нису имале далекосежне ефекте.

Сећање на социјалистичку Југославију је у много већој мери условљено социодемографским и социоекономским карактеристикама појединаца те сплетом вредносних оријентација којима су наклоњени. Здружено деловање фактора као што су старост, низак класно-слојни положај, склоност редистрибутивном етатизму и ауторитарности, те отклон од национализма, одређује начин на који ће појединци вредновати услове живота у социјалистичкој Југославији у поређењу са садашњим стањем. Није случајно то што југоносталгију у већој мери осећају припадници оних друштвених група које су биле погођене системским променама, као и сви они који препознају колико су за друштво у целини били важни принципи социјалне сигурности, солидарности и редистрибуције ресурса, од којих се постепено одустаје у периоду стабилизације капиталистичког поретка. Незадовољство квалитетом живота изазвано економским последицама постсоцијалистичке трансформације, али и светске економске кризе која се у Србији осетила са извесним закашњењем, представља главни разлог због којег се Југославија доживљава као последње упуриште пристојног живота.

Andelka Ž. Mirkov¹
Tamara M. Petrović Trifunović²
Dunja D. Poletić Čosić³
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Institute for Sociological Research
Belgrade (Serbia)

REMEMBERING SOCIALIST YUGOSLAVIA: ATTITUDES OF SERBIAN CITIZENS IN THE PERIOD OF ACCELERATED TRANSFORMATION OF SOCIETY⁴

(Translation In Extenso)

Abstract: The paper analyzes the attitudes of Serbian citizens towards the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, expressed during the period of gradual stabilization of the capitalist order. The analysis is based on the data collected in 2012 on a representative sample of population in Serbia, within a project of the Institute for Sociological Research of the University of Belgrade – Faculty of Philosophy. Research findings showed that, in the period of accelerated transformation of society, positive opinion about socialist Yugoslavia was very pronounced among Serbian citizens. However, there are statistically significant differences in the level of agreement with pro-Yugoslav attitudes among different social groups, as respondents' age, social class and value orientations are identified as important factors.

Keywords: SFRY, Yugo-nostalgia, culture of memory, attitudes, Serbia

Introduction

The subject of analysis in this paper is the way Serbian citizens remember the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. The collapse of this country, after more than four decades of its existence, was due to a series of economic crises and unsuccessful economic reforms, long-term tendencies of decentralization, the interests of the ruling elites, the rise of nationalisms, international and other factors (Lazić, 1994; Jović, 2001; 2003; Miladinović, 2009; Bakić, 2010; 2011). The socioeconomic transformation of the former Yugoslav republics implied, among other things, distancing from immediate Yugoslav his-

¹ andelkam@yahoo.com

² even304@gmail.com

³ dunja.poletic@gmail.com

⁴ The paper is part of the project "Challenges of New Social Integration in Serbia: Concepts and Actors" (Evidence No. 179035), funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

tory in the official narratives of the new nation states. The collective memory of the way of life in the SFRY does not arise, however, only under the influence of official politics of memory and/or oblivion, but also in a nostalgic, somewhat idealized, form spontaneously developed in the consciousness of ordinary people during the post-socialist period.

Serbia is an interesting case for studying memories of the socialist past because, after the breakdown of socialism, it has undergone a very turbulent and long-lasting period of systemic transformation. The rapid economic decline and the drastic fall in the standard of living of the population were accompanied by political crises related to war conflicts in the post-Yugoslav territory, acceptance of refugees, international sanctions and isolation, and NATO bombing. In a strong contrast to the war and the crisis period of “the nineties”, citizens remember socialist Yugoslavia as a country that enjoyed international reputation and as a society of social security, opportunities for permanent employment and advancement, and of “normal life” in general. Serbia is also specific in terms of its official memory politics, as it has been balancing between the Yugoslav and nationalist frameworks of memory of the SFRY during the last decade of the 20th century, as the legal successor of the former state, in order to conduct an official revision of the socialist past a whole decade later compared to other former Yugoslav republics.

Recollections of past times almost always contain some kind of reflection and criticism of the current social order. The conditions of life in Serbia in the period of accelerated post-socialist transformation are significantly different than those that the citizens remember from the time of socialist Yugoslavia. Therefore, the aim of the analysis in this paper is to examine, based on a research from 2012, what kind of memories Serbian citizens nurture towards the SFRY, how they assess the individual elements of social life in that country, and among which social groups are pro-Yugoslav views most widespread.

The theoretical and hypothetical framework

Forms of memory of socialist Yugoslavia

One of the many “shifts” that changed social sciences and humanities in the second half of the 20th century is certainly the so-called *memory boom*, reflected in a growing interest of the academic community to view the culture of memory from different perspectives.⁵ At the same time, there was a politicization of memories in the public sphere, especially after the fall of the Berlin Wall, when the integration of former socialist societies into the capitalist order required the change of official narratives about socialism.

The collective memory of socialist Yugoslavia can be viewed through several layers that interact and confront each other. The most important are: 1) the political use of the past (the official memory politics), 2) the scientific analysis, and 3) the memory

⁵ In the decades after the Second World War, the notion of memory has become the subject of study of many sciences, and an interdisciplinary field of memory studies has been gradually developing nowadays. The social context of the memory boom is the exceptional scope of violence and wars characteristic of the 20th century; the commemoration of victims and calls for dealing with the past; an increased awareness of celebrating anniversaries; the end of the Cold War; the industrialization of memory (heritage tourism); new musealization of memory in the context of multiculturalism, etc. (Bajović, 2012; Blight, 2015).

of ordinary people (Kuljić, 2011, p. 235). The agents of collective memory can be institutional (the state apparatus, education system, media, political parties, religious communities) and non-institutional (the family, peer groups, friend circles, informal groups) (Kuljić, 2006, p. 9). This paper analyzes the non-institutional memory of Yugoslav socialism, the memory of the “ordinary people”, which is in a complex relationship with the official memory, and often confronted to it - in the form of nostalgia. Both types of memory are selective and view the past from the present, bringing new values, meanings and frames of interpretation. Certainly, with the flow of time, the influence of immediate experience and communicative (oral) memory weakens, and the role of cultural (indirect) memory in shaping the way citizens remember the former society grows (Kuljić, 2011).

The official memory⁶ of socialism is most often articulated in nationalistic and liberal anti-totalitarian frameworks, which is expected, since former socialist republics, after the fall of the Berlin Wall, found themselves with a task to build new collective identities and find new bases of the political legitimacy of the national state order (Spaskovska, 2017). They have mostly done so – by drastically abandoning their “totalitarian” pasts and restoring or building new national historical narratives.

The center of ethnocentric revisions of the socialist past is the attainment of national statehood and discursive consolidation of the nation, which in the case of the SFRY comes in the shape of Yugoslavia being the “dungeon of nations” and the age of national and ideological enslavement (Kuljić, 2011, p. 78). Although the ethnocentric framework prevailed, Serbian state memory politics in the first period after the breakdown of the SFRY, during the 1990s, was characterized by balancing between the Yugoslav and nationalist discourses.⁷ The political regime at the time relied on a strategic combination of Serbian nationalism and a maintained continuity with the socialist past⁸ (Jansen, 2005; 2008), making radical interventions in the politics of memory slowed down or delayed.

Anti-totalitarian and liberal revisions of history came to the center of official memory of the SFRY in Serbia only after 2000. The new official narrative has since crystallized through the abandonment of Yugoslav socialism as a “totalitarian” order, in which political disorder and violations of human rights ruled (Milošević, 2015). In Serbia, the dominant paradigm has been approaching the European framework of memory with re-

⁶ The state, formal or official memory is constituted by institutional flows, most important being the laws, public holidays, street and institution names, historical textbooks, museum setups, state events, monuments and commemorations.

⁷ In unofficial historiography, there was a strong nationalist and anti-communist momentum already emerging, in which communism and Tito were presented as enemies of Serbs and democracy (Kuljić, 2002, p. 478).

⁸ One of the reasons for the effectiveness of this discourse lies in the characteristics of socialist Yugoslavia in which nationalism was viewed as an anti-systemic political position, but Yugoslavism did not necessarily exclude national loyalty, which was also grounded in the state structure (equality of “all nations and nationalities”) and intensified by tendencies for decentralization and the increase of jurisdiction within republican frameworks (Jansen, 2008). Consequently, although paradoxical, Milošević’s “hybrid” discourse, developed in the second half of the 1980s, did not appear to be problematic in the post-socialist period. Of course, Yugo-nostalgia and a positive attitude towards the SFRY are more often associated with anti-nationalist orientation (Jansen, 2005; Popović, 2017).

gards to the countries of real socialism.⁹ The post-socialist transformation is interpreted as a defeat that communism suffered by both liberal democracy and capitalism, which makes these forms of social and economic order “essentially non-parallel and, above all, ‘natural’ paradigms” (Milošević, 2015, p. 170), while the time before the fall of the Berlin Wall has been reduced to a deviation from the normal course of history (Spaskovska, 2017, pp. 503).

At this point, one should mention the distinction between the official and social memories which is why the image of the SFRY is different in the official revisions of the past, according to which it is necessary to remember crimes and violations of rights in a totalitarian communist state, compared to the memory of ordinary people who have not forgotten the way of life in a socialist society based on the principles of social security, the modernization character of Yugoslav socialism and the achieved vertical mobility (Kuljić, 2011; Petrović, 2010). In the analyses of this form of memory, whose actors are ordinary people, the term “Yugo-nostalgia” is often used.

Yugo-nostalgia - a review of previous research

Over the past two decades, the notion of nostalgia has become the subject of numerous studies in contemporary social theory, especially when it comes to authors dealing with post-socialist societies (Boym, 2005; Todorova & Gille, 2010). In this period, the term gradually lost negative connotations and began to be understood as a positive memory of the past, in opposition to the negatively assessed present, although nostalgia is always symbolically shaped from the perspective of the present social context (Kuljić, 2011, p. 134). In recent interpretations, it is emphasized that it is wrong to identify nostalgia with a passive longing for the past and “better times” that never existed (Petrović, 2012, p. 120), that should be viewed as an insight into citizens’ attitudes about the present society and about possible visions of the future. According to this view, it is assumed that nostalgia serves as a basis for developing critical consciousness towards the social order and designing strategies for a more just society. Nostalgia is an analytically productive notion because it enables a better understanding of the gap between the “proclaimed post-socialist paradise and the real experience of citizens in ‘transitional’ societies” (Spasić, 2012, p. 578).

The greatest disagreements among the authors dealing with the memory of socialist Yugoslavia are in relation to the emancipatory potential of Yugo-nostalgia. Although the “disciplinary” division should be understood conditionally, the prevailing position in sociological studies is the one in which Yugo-nostalgia cannot be politically active until there is a political subject that would articulate it (Kuljić, 2011; Spasić, 2012; 2013). From this perspective, Yugo-nostalgia remains at the level of sentimentality that is easier to process for commercial needs (Kuljić, 2011; Volčič, 2007) than for subversive activity. On the other hand, there is more optimism among anthropologists and culturologists about the role of people’s memory of the SFRY in potentially emancipatory policies in the region (Petrović, 2012; Bošković, 2013). According to these standpoints, Yugo-nostalgia takes on

⁹ In the second half of the first decade of the 21st century, the rhetoric of the EU institutions was becoming more severe, and they were increasingly using the umbrella term “totalitarianism” to bring fascist and communist regimes into the same line, thus making anti-communism part of the official platform in the politics of EU memory (Milošević, 2015).

the characteristics of counter-memory, on the basis of which the critique of the current socio-political circumstances can be articulated.¹⁰

In recent studies, a distinction between a “restorative” and a “reflexive” nostalgia is often drawn (Boym, 2005). The restorative nostalgia evokes and consolidates the national past, turns it into national myths and regrets the loss of unity and cohesion. It also implies a desire to rebuild what has been lost in the past. In Serbia, this type of nostalgia primarily occurs in the memory of the pre-socialist past of the civil national state (Petrović, 2010), while the memory of Yugoslav socialism is generally designated in research as an example of another type of nostalgia. This is reflexive nostalgia, which accepts the past as something that ended, and views it critically taking ambivalences into account.

A number of predominantly qualitative studies (Jansen, 2005; 2009; Volčič, 2007; Palmberger, 2008; Velikonja, 2010; Petrović, 2010; 2012; Kuljić, 2011; Bošković, 2013; Spaskovska, 2017; Popović, 2017; Archer, 2018) showed that the memories of life in socialist Yugoslavia are very vivid among the inhabitants of all former Yugoslav countries (though not equally) and that they take on the characteristics of Yugo-nostalgia. Thus, the findings of a sociological research from 2011 pointed to the existence of Yugo-nostalgia in contemporary Serbia (Spasić, 2012; Spasić & Birešev, 2012).¹¹ The respondents talked about socialist Yugoslavia as a society that was characterized by material welfare, social security and dignity of workers, employment opportunities, free health care and education.¹² In addition, they also referred to the feeling of communion and solidarity, as well as the “moral universe” that existed in the SFRY, as opposed to the “general downfall” that occurred during the 1990s¹³ (Spasić, 2012, pp. 582-585).

This was confirmed by the findings of two research surveys from 2010, which examined the attitudes of the citizens of Serbia. In a study by the Center for Social Democracy Studies

¹⁰ In the former Yugoslav republics, Yugo-nostalgia expresses a critical distance in relation to post-Yugoslav political discourse and the symbolic geography of dividedness, dominant after the breakdown of the SFRY (Lindstrom, 2005). Yugo-nostalgia offers resistance to nationalist discourses that have dominated the period after socialism, as well as to hegemonic narratives about the progressive character of post-socialist transformation, posing a challenge to the ruling elites in these countries (Jansen, 2005; Palmberger, 2008; Velikonja, 2010; Petrović, 2010; Bošković, 2013; Popović, 2017).

¹¹ The respondents themselves described socialist Yugoslavia as a model of “normal life” that they lost, although this topic was not envisaged by the research plan, which was dedicated to social classifications in contemporary Serbia.

¹² It is indicative that the negative aspects of Yugoslav socialism, those relating to political disorders in a one-party system (memory of the SFRY state) were not mentioned (Spasić, 2012, p. 590).

¹³ Unlike Slovenia and Croatia, in which post-socialist narratives were based on a renewal of national autonomy, democratization and joining Europe, Serbia did not have such basis for developing a sense of “new normality” among its citizens (Spasić, 2012, p. 592). The specificities of the political situation in Serbia during the 1990s, which led to the post-socialist transformation of society being “unblocked” a whole decade after the breakdown of the SFRY (Lazić, 2011), made it impossible for this political community to develop a powerful anti-totalitarian narrative, especially because of the decade-long international isolation and stigmatization in the international context, economic collapse and the drastic decline in the standard of living of the population. On the other hand, even a nationalist narrative could not easily provide the framework of a new normality, since Serbia emerged as a symbolic loser from the breakdown of Yugoslavia.

and CESID, when asked “When was this country best?”, as many as 81% answered that it was at the time of socialism (Mihailović, 2010, p. 25). At the same time, in the Belgrade Center for Human Rights survey, 82% of respondents said that they lived better at the time of socialist Yugoslavia than at the time of the survey, 64% said that they remembered Tito as a great statesman, and 69% said that they regretted that Yugoslavia disintegrated. Those who expressed regret over the failure of the federation, most often, reasoned that Yugoslavia provided a better and easier life, peace, travel opportunities (40%), that the SFRY was a large, strong, stable and respected country (17%), that equality, harmony and understanding prevailed (10%), and they emphasized emotional attachment and nostalgia (4.5%) (Manojlović Pintar, 2010, pp. 99-101).

In the studies of Yugo-nostalgia, two motives are emphasized: 1) recalling the normal/better life, and 2) the international reputation of the state. In addition to the socio-economic well-being, a good life focused on consumption (Patterson, 2011), the golden era of popular culture (Jansen, 2005), the memory of Yugoslavia often included “geopolitical dignity” (Spaskovska, 2017). This aspect of Yugo-nostalgia highlights the favorable position of the SFRY in the world, the open borders (“red passport”) and the international reputation of Tito as statesman (Jansen, 2008; 2009; Petrović, 2010). Serbia spent most of the first two decades of post-socialist transformation in international isolation, which made the contrast to the time of the international reputation of the SFRY and the cosmopolitan practices of the population even more powerful.¹⁴

The memory of Yugoslav socialism has been formed under the influence of the official framework of memory, but it is also conditioned by affiliation with certain social groups, as well as the current social situation of individuals, comparing their own social, and especially financial situation in the capitalist order, in relation to what it was in the era of socialism (Kuljić, 2011). When it comes to identifying factors that contribute to a greater degree of nostalgia towards the socialist past, Todorova highlights the rural/urban distinction, age, gender, and political orientations (Todorova, 2010). The tendency to feel nostalgic for socialism is also influenced by affiliation to social classes that were most affected by economic recategorization, impoverishment and the loss of employment or employment security.¹⁵ All of these factors should be

¹⁴ Many citizens of Serbia articulated their anti-nationalist orientation during the 1990s precisely through recalling the cosmopolitanism they were deprived of after the breakdown of the SFRY (Jansen, 2008). Apart from cosmopolitanism, this aspect of Yugoslav identity was sometimes able to take on the characteristics of “cultural superiority” (Spasić, 2013, p. 210). Socialist Yugoslavia encouraged the feeling of superiority in relation to the societies of larger socialism, based on the level of equality and self-management, designated as the most complete democracy and an unfinished project constantly pursuing to better itself (Kuljić, 2011; Spasić, 2012). In contrast, in today’s Serbia Yugo-nostalgia relies on the motto of the “lost future”. Unlike the empty and depressing present, ordinary people remember the SFRY as a society in which they could look forward to the future and plan their own life (Spasić, 2013; Kuljić, 2011).

¹⁵ This paper does not follow the discourse on the so-called “losers of transition”, appearing in the public sphere and part of the scientific literature, within which (Yugo-)nostalgists are regarded as passive, incompetent individuals who have failed to adapt to the demands of new capitalist societies and “take the fate into their own hands”. By contrast, when interpreting the influence of the social status on the tendency for Yugo-nostalgia, this paper examines the influence of class and financial inequalities, taking into account the basic interests of the social groups that individuals belong to. The same approach applies to the analysis of the influence of value orientations on

taken into account in order to better understand the social condition of remembering socialism.

Research hypotheses

Based on the theoretical framework and the findings of previous research, three research hypotheses were identified. Starting from the fact that nostalgia is a positive memory of the past, formed in relation to the negatively assessed present, it was assumed that Yugo-nostalgia is widespread among the citizens of Serbia. The long and turbulent systemic transformation has led to citizens' dissatisfaction with the overall situation in the country, intensified by the negative consequences of the global economic crisis during the period of the survey, and expressed in the presidential elections of that year and the changes that followed on the political scene. On the basis of the above, the initial assumption is that most citizens remember the socialist Yugoslavia in a positive light.

Further, the influence of certain sociodemographic and socioeconomic characteristics of individuals, as well as their value orientations, on the acceptance of pro-Yugoslav attitudes was examined. Therefore, it is assumed in the second hypothesis that people whose structural position has changed after the systemic transformation of the society (the elderly, women and respondents from the village)¹⁶, i.e., the people whose economic status has drastically gone worse (parts of the working class, people of lower economic position and the unemployed) would be more inclined towards Yugo-nostalgia. When it comes to value orientations, it is expected that those citizens who are more prone to political and economic liberalism, as well as nationalism, are less present among Yugo-nostalgists, because these three value orientations are the backbone of the criticism of the former state. The opposite finding is expected when it comes to authoritarianism and patriarchalism, in so far as the values of law and order, despite the modernization character of socialist organization, were still widespread in the former Yugoslavia.

Finally, the analysis is aimed at examining whether and to what extent the citizens of Serbia make a distinction between Yugoslavia as a state and socialism as a socio-economic system. It was assumed that the share of citizens who support the idea that Yugoslavia and socialism should not have collapsed would be smaller than the share of those who

the level of agreement with pro-Yugoslav attitudes. The values are, from this standpoint, partly subordinate to the reproduction of the ruling system of social relations (Lazić & Pešić, 2013), and the memory of Yugoslav socialism reflects the attitude towards an essentially different way of arranging social relations.

¹⁶ Elderly people, women and respondents from villages have lost some of their privileges with the fall of socialism. Older citizens, or those who had a longer direct experience of living in socialist Yugoslavia and could compare it with the period of post-socialist transformation, at a later stage of their lives became one of the categories the new social system takes less care of - the reform of the pension system and a reduction in retirement payments are just some of the indicators of a change in attitude towards the oldest population. On the other hand, the shortcomings in institutional support for the harmonization of the professional and family sphere and the smaller allocation of budget funds for the social protection system in the post-socialist period have adversely affected the position of women, and they feel a greater burden compared to the period of Yugoslav socialism (Ghodsee, 2004). Also, at the time of socialism, the social status of peasants was relatively favorable, because the private sector of land ownership remained predominant in the villages, and the possibilities for social mobility of their children were higher.

are pro-Yugoslav. At the same time, it was expected that citizens would justify the collapse of socialism rather than that of Yugoslavia, because the socialist way of regulating socio-economic relations is considered to be outdated in the current capitalist order and it represents a stronger anti-systemic element than the supranational entity.

Research results with discussion

The paper analyzes the data obtained by the Institute for Sociological Research of the University of Belgrade – Faculty of Philosophy, within a research survey conducted in the period April-June 2012 on a representative sample of the population of Serbia.¹⁷ The multi-stage stratified sample consisted of 2,500 adult citizens from more than 80 municipalities across Serbia (excluding Kosovo and Metohija).

The questionnaire contained six questions related to socialist Yugoslavia. The respondents were first tasked to assess the extent to which they agree with each of the five offered statements describing the various aspects of social life in the SFRY on a five-step Likert scale¹⁸, and then, in the context of the sixth question, it was necessary to further clarify their attitude towards the collapse of the state and the social order.¹⁹

A statistical analysis of the collected data was performed using several techniques, the most significant being the correlation analysis, variance analysis, factor and regression analysis. The comprehensiveness of the questionnaire enabled the identification of factors with which Yugo-nostalgia has not been linked until now.

The prevalence of Yugo-nostalgia

Serbian citizens' memory of socialist Yugoslavia was examined using five value statements (Table 1). Two were positive and referred to the quality of life and the good standard of living, as well as the favorable international position of the state at the time. These two elements - a normal life and reputation - represent the two most valued and most often emphasized aspects of life in former Yugoslavia. It is not surprising that more than 80% of Serbian citizens agreed with these statements, with as many as half of them fully accepting these statements as their point of view. The proportion of those who disagreed, who were undecided or did not know what to answer is negligible in relation to the number of those who supported the claims, indicating that the citizens highly agreed that socialist Yugoslavia was more successful in terms of these dimensions than Serbia was at the moment of research.

¹⁷ It should be noted that no conclusions can be drawn on the attitudes of the political and economic elite based on these data, since their number in the population and, consequently, in the representative sample, is insufficient for a comparative analyzes.

¹⁸ The statements were: 1) Life in Yugoslavia was richer and better than today. 2) Yugoslavia was politically more powerful and more independent of great powers than today's Serbia. 3) Yugoslavia is the biggest misconception of the Serbian people in the 20th century. 4) Yugoslavia jeopardized the national culture, the identity and dignity of the peoples in its composition. 5) Human rights were endangered in Yugoslavia.

¹⁹ The question was of a closed type, with the following answers: a) Yugoslavia should have survived, and socialism should have collapsed; b) Yugoslavia should have collapsed, and socialism should have survived; c) Yugoslavia and socialism should have collapsed; d) Neither socialism, nor Yugoslavia should have collapsed.

The remaining three statements were formulated to express well-known motives of post-Yugoslav memory politics: one brings Yugoslavia into confrontation with Serbian national interests, the other extends criticism taking into account the position of all constituent peoples, and the third emphasizes the undemocratic nature of the SFRY on the grounds of respecting human rights. These variables illustrate the liberal (anti-totalitarian) and nationalist positions in the memory of socialist Yugoslavia, developed in Serbia in the post-socialist period. However, more than half of the citizens (50-60%) disagreed with critically oriented statements. The proportion of those who were undecided or did not know what to respond is twice as high as in the case of positive statements, and the standard deviation is somewhat higher. The negative attitude towards socialist Yugoslavia was supported by less than one quarter of citizens. Even regarding the claim which represents a frequently repeated thesis of a nationalist revision of history - that Yugoslavia is the biggest misconception of the Serbian people - it was shown that a relatively small percentage of respondents showed a tendency toward an anti-Yugoslav attitude, although a somewhat larger number of respondents agreed with this statement compared to the other two. From this, it can be concluded that the anti-Yugoslav discourse is not receptive to the citizens of Serbia, and it also does not present the basis for polarization on ideological grounds.

Although the factor analysis showed that these positive and negative statements are grouped around two latent factors - pro-Yugoslav and anti-Yugoslav - other statistical analyses have confirmed that they are actually two opposing poles within the same dimension, and not two independent components.²⁰ The reliability of the scale was confirmed by the Cronbach's alpha coefficient, which is 0.771. By adding all five statements that represent the same direction, so that higher values express a positive attitude towards socialist Yugoslavia, the index of Yugo-nostalgia was formed and reduced to decimal values from 1 to 5 for easier interpretation²¹. At the same time, a new discrete variable was created in the form of a five-step ordinal scale, where the data show the following distribution: the prominent (28.1%) and moderate (48.8%) pro-Yugoslav attitude was expressed by more than three-quarters of Serbian citizens, less than one fifth was neutral (18.7%), while the prominent (0.6%) and moderate (3.8%) anti-Yugoslav attitude was expressed by less than 5% of the population. This means that the hypothesis of a widespread prevalence of Yugo-nostalgia among the citizens of Serbia has been confirmed. Although other findings could be expected, on the basis of official memory politics, it is evident that the dissatisfaction with the living conditions at the time of the survey was a strong motive for socialist Yugoslavia to be re-established as a synonym for normal life.

Factors that influence Yugo-nostalgia

The text below analyzes the prevalence of Yugo-nostalgia among members of various social groups in order to determine factors that contribute to the agreement with pro-Yugoslav statements. In accordance with the theoretical framework and the findings of earlier research, it is assumed that those individuals whose social status has changed or

²⁰ The agreement with positive value statements about Yugoslavia entails a more or less consistent disagreement with anti-Yugoslav statements and vice versa.

²¹ The process of forming the index excluded all respondents who answered "I don't know" or did not provide an answer.

worsened during systemic transformation would be more prone to Yugo-nostalgia. For this purpose, individual factors were first checked, such as age, gender and the type of settlement in which someone lives (rural/urban), as well as class-layer affiliation, economic position and employment. Also, consideration is given to value orientations: political and economic liberalism, nationalism, patriarchalism and authoritarianism.

First, the assumption that it is more likely that older citizens, women and people living in villages would feel Yugo-nostalgic was tested. When it comes to the influence of age, this assumption is confirmed by correlation analysis - the years of life are in a statistically significant relationship with the agreement with pro-Yugoslav statements ($r = 0.188$; $p = 0.000$). The older the respondents were, the more likely they were to exhibit Yugo-nostalgia of higher intensity. Additionally, Tukey's honest significance test according to age categories reveals that pro-Yugoslav orientation is very prominent in people aged 45 years and older (Table 2). Persons under the age of 30 are least prone to pro-Yugoslav orientation, although their mean value on the index is higher than the theoretical average. On the other hand, the data according to the gender of the respondents show that differences in the attitudes toward socialist Yugoslavia between men and women are not statistically significant ($r = 0.042$; $p = 0.064$). In the end, the data of this research survey only partially confirmed the assumption that the pro-Yugoslav orientation is more pronounced in the rural compared to the urban environment. Differences by type of settlement are statistically significant, but the connection is too weak to speak of the actual correlation ($r = 0.100$; $p = 0.000$).

The analysis of the differences in attitudes towards socialist Yugoslavia continued by examining the impact of class-layer and financial inequalities and the employment status on the culture of memory.²² Tukey's honest significance test of the Yugo-nostalgia index according to social classes or layers (Table 2) showed that there are some structural differences that lead the respondents to accept or reject value propositions related to socialist Yugoslavia. Differences between individual social layers, especially those that can be grouped in the same class, are not always statistically significant, as all social layers have relatively high average scores on the scale. However, it is quite clear that there is a statistically significant difference between those at the top of the social hierarchy; in this case, small entrepreneurs and professionals in the middle class, and those at the very bottom of the social hierarchy, that is, small farmers, unskilled and semi-skilled workers as a lower stratum of the working class, who have proven to be most inclined to agree with pro-Yugoslav attitudes. When the same statistical procedure is applied to the differences in economic position, a very similar distinction is observed between subjects with a lower economic position and those with a high and high-medium economic position (Table 2).

²² The differences in the degree of Yugo-nostalgia between the social layers were analyzed: 1) small and micro entrepreneurs, directors of lower rank and large farmers; 2) professionals, also the self-employed, free professions and managers of lower rank with university education; 3) clerks and technicians, also self-employed, free professions and managers of lower rank without university education; 4) skilled workers and highly skilled workers; 5) small farmers; 6) unskilled and semi-skilled workers. The high stratum was not included in the analysis due to the insufficient number of respondents who answered questions about socialist Yugoslavia. Namely, during the interview of the members of the economic and political elite, on a special sub-sample, a revised questionnaire was used, containing questions which are not relevant for analysis in this paper.

The Pearson correlation coefficient confirms the statistically significant correlation between financial inequalities and the degree of agreement with pro-Yugoslav attitudes ($r = -0,161$; $p = 0,000$). The lower the economic position, the greater the likelihood that the attitude towards socialist Yugoslavia would be particularly positive. The employment status does not have a statistically significant influence on the degree of Yugo-nostalgia when employees and the unemployed are compared ($r = 0.047$; $p = 0.121$).

A more sophisticated analysis of the factors determining the degree of Yugo-nostalgia among the citizens of Serbia was made possible by applying a standard multiple linear regression (Table 3). An appropriate regression model was formed, which, apart from the previously tested independent variables²³, included several additional factors. We assumed that the attitude towards socialist Yugoslavia is shaped by a set of value forms that a person is inclined to, so the influence of basic value orientations such as political liberalism (as opposed to authoritarian collectivism), economic liberalism (as opposed to redistributive etatism), nationalism, patriarchalism and authoritarianism was examined.²⁴

Such regression model explains a total of 13.7% of Yugo-nostalgia variance as dependent variables. It was again shown that the age of the respondents ($\beta = 0.119$; $p = 0.000$) and affiliation with the lower working class (unskilled and semi-skilled workers) ($\beta = 0.085$; $p = 0.019$) have a statistically significant influence on the agreement with pro-Yugoslav attitudes. The finding that relates to a set of value orientations predicting whether Yugo-nostalgia will be more or less pronounced is particularly interesting. Values ranging

²³ The influence of affiliation with social layers was examined by taking professionals as a reference category, since they represent a more numerous layer of middle class.

²⁴ To this end, statistically reliable scales comprised of standard Likert-type batteries were used. Values ranging from authoritarian collectivism to political liberalism were measured by the following statements: 1) Full freedom of speech leads to the disorganization of society nowadays. 2) The judiciary must serve the authorities at the end of things. 3) The media should have more understanding for authorities. 4) The media that do not take into account national interests should be banned. Cronbach's alpha = 0.595. Values ranging from redistributive etatism to economic liberalism were measured by the following statements: 1) Social progress will always be based on private property. 2) The less the government intervenes in the economy, the better for Serbia. 3) The government should not attempt to control, regulate or interfere in any other way with private companies. 4) Without the privatization, the companies would be in an even worse situation than they are now. 5) All types of public services would function better if they were privatized. Cronbach's alpha = 0.640. Nationalism was measured by the following statements: 1) Nationally mixed marriages must be more unstable than other marriages. 2) A person can feel quite secure only when they live in the environment with the majority of people of the same nation. 3) Cooperation between nations can be achieved, but not full trust. Cronbach's alpha = 0.732. Patriarchalism was measured by the following statements: 1) If only one spouse is employed, it is more natural to be the man. 2) Most household chores are by their nature more suited to women. 3) Men are more prone to public and women to private activities. 4) It is good that women and men are equal in marriage, but it is generally better for the man to have the last word. Cronbach's alpha = 0.772. Authoritarianism was measured by the following statements: 1) Without a leader, every nation is as a man without a head. 2) There are two main types of people in the world, the strong and the weak. 3) The most important thing regarding children is to teach them obedience to parents. Cronbach's alpha = 0.543.

from redistributive etatism to economic liberalism are statistically significant and have the greatest impact compared to all other factors ($\beta = -0.207$; $p = 0.000$). Namely, the respondents who advocated the values of redistributive etatism remembered socialist Yugoslavia in a more positive light than those who were prone to economic liberalism. Also, the more respondents were inclined to authoritarianism ($\beta = 0.160$; $p = 0.000$), and less to nationalism ($\beta = -0.148$; $p = 0.000$), the more likely they were to show a higher degree of Yugo-nostalgia, while the influence of patriarchalism was very weak ($\beta = 0.074$; $p = 0.016$). Values ranging from authoritarian collectivism to political liberalism are not statistically significant and show that the attitudes related to the character of the political subsystem (freedom of speech, the independence of the judiciary and the media) have no impact on the formation of memories of socialist Yugoslavia.

Nostalgia for Yugoslavia and/or socialism?

The analysis of the next issue enabled a deeper understanding of Yugo-nostalgia among the citizens of Serbia, comparing the attitude to the dissolution of Yugoslavia as a federal state and the collapse of socialism as a social and economic order. The respondents were asked to answer whether or not Yugoslavia and/or socialism should have collapsed. In spite of the widespread Yugo-nostalgia, it was presumed that the reflective moment is more present than the restorative one, and that the share of citizens who believe that neither Yugoslavia nor socialism should have collapsed is significantly lower than the share of those who agree with pro-Yugoslav statements.

Although the way questions are formulated does not indicate the desire to re-establish the Yugoslav and/or socialist order, it is striking that only 13.7% of the citizens²⁵ believed that Yugoslavia and socialism should have collapsed, that less than one-seventh of the respondents agreed with the historical act of the breakdown of socialist Yugoslavia. All others considered that the state or the social order of the SFRY should have survived, with more than half of the citizens (58.1%) believing that neither socialism nor Yugoslavia should have collapsed (Chart 1).

Almost a quarter of citizens (24.2%) thought that it would be better if the federal state had survived, and that only socialism had failed, having proved to be insufficiently efficient in the context of the hegemonic capitalist mode of business. In this regard, one should not ignore the fact that as much as 82.3% of citizens considered that the federal state should not have collapsed, despite the post-Yugoslav politics of consolidating the nation and the nationalist revisions of history.

Only 4% of citizens thought that the federation should have collapsed as opposed to socialism that was supposed to be retained. This means that a total of 28.2% of citizens made a clear distinction between the state and the social order, with many more complaining about the collapse of Yugoslavia than that of socialism. This finding can be considered an indicator of the influence of official memory politics, with the global anti-totalitarian framework of remembering socialism as an outdated form of social order showing itself more influential than the nationalist framework of remembering Yugoslavia as the "dungeon of nations". Nevertheless, a large proportion of respondents considered

²⁵ This, however, is a significantly higher percentage than the share of respondents with anti-Yugoslav attitudes (4.4%). It is evident that, with the introduction of a new category - the socialist social system - citizens' attitudes were somewhat altered.

it would be better if socialism had not collapsed, in the old or in the new state (62.1%), supports the fact that the impact of the memory politics has a limited range, because the dissatisfaction with the current systemic transformation, on the model of capitalist countries, is widespread.²⁶

Conclusion

The memory of socialist Yugoslavia that Serbian citizens have, recorded in the period of a rapid transformation of society, is very positive, which can be understood as a consequence of a dissatisfaction with the conditions of life in the post-socialist period. The prevalence of Yugo-nostalgia, that is, the fact that more than three-quarters of citizens agreed with pro-Yugoslav attitudes, is somewhat surprising. The respondents' answers polarized on none of the claims related to different aspects of social life in the SFRY. In addition, four-fifths of the interviewed citizens believed that Yugoslavia should not have collapsed, and almost two-thirds believed that socialism should not have collapsed. Based on the above, it is suggested that the official memory politics and the institutional review of history have not had far-reaching effects.

Memories of socialist Yugoslavia are to a great extent conditioned by sociodemographic and socioeconomic characteristics of individuals and the mix of their value orientations. The combined effect of factors such as age, low class-layer position, preference for redistributive etatism and authoritarianism, and a distance from nationalism, determines how individuals will evaluate the living conditions in socialist Yugoslavia compared to the present situation. It is no coincidence that Yugo-nostalgia is more felt by members of social groups affected by systemic changes, as well as all those who recognize the importance of social security, solidarity and redistribution of resources to society as a whole, gradually abandoned in the period of the stabilization of the capitalist order. A dissatisfaction with the quality of life caused by the economic consequences of post-socialist transformation, but also the global economic crisis felt in Serbia with some delay, is the main reason Yugoslavia is perceived as the last stronghold of decent life.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Archer, R. (2018). 'It Was Better When It Was Worse': Blue-Collar Narratives of the Recent Past in Belgrade. *Social History*, vol. 43 (1), 30–55.
- Bajović, T. (2012). Flooded with Memories: Emergence and Development of the Memory Boom. *Filozofija i društvo*, vol. 23 (3), 91–105. [In Serbian]
- Bakić, J. (2010). The Prediction Factors of the End of Yugoslavia. *Sociologija*, vol. 52 (Posebno izdanje), 121–147. [In Serbian]

²⁶ If only the respondents of the pro-Yugoslav orientation are observed, slightly more than two thirds (68.3%) believe that neither socialism nor Yugoslavia should have collapsed. When Yugoslavia and socialism are viewed separately, as many as 92.2% consider that Yugoslavia should not have collapsed, and 71% that socialism should not have collapsed.

- Bakić, J. (2011). *Yugoslavia: Destruction and Its Interpreters*. Beograd: Službeni glasnik, Filozofski fakultet. [In Serbian]
- Blight, D. (2015). The Memory Boom: Why and Why Now? In: M. Sladeček, J. Vasiljević, T. Petrović Trifunović (eds.) *Collective Memory and Politics of Remembrance* (319–333). Beograd: Zavod za udžbenike, Institut za filozofiju i društvenu teoriju. [In Serbian]
- Bošković, A. (2013). Yugonostalgia and Yugoslav Cultural Memory: Lexicon of Yu Mythology. *Slavic Review*, vol. 72 (1), 54–78.
- Boym, S. (2005). *The Future of Nostalgia*. Beograd: Geopoetika. [In Serbian]
- Ghodsee, K. (2004). Red Nostalgia? Communism, Women's Emancipation, and Economic Transformation in Bulgaria. *L'Homme*, vol. 15 (1), 33–46.
- Jansen, S. (2005). *Antinationalism*. Beograd: XX vek. [In Serbian]
- Jansen S. (2008). Cosmopolitan Openings and Closures in Post-Yugoslav Antinationalism. In: M. Nowicka, M. Rovisco (eds.) *Cosmopolitanism in Practice* (75–92). Aldershot: Ashgate.
- Jansen, S. (2009). *In Memoriam*. Red Passport. On Everyday Geopolitics of Imprisonment. In: G. Đerić (ed.) *Remembering and Nostalgia* (11–42). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić. [In Serbian]
- Jović, D. (2001). The Reasons for the Collapse of Socialist Yugoslavia: A Critical Analysis of Existing Interpretations. *Reč*, vol. 62 (8), 91–157. [In Serbian]
- Jović, D. (2003). *Yugoslavia – A State that Withered Away: The Rise, the Crisis and the Fall of Kardelj's Yugoslavia (1974–1990)*. Zagreb: Prometej. [In Croatian]
- Kuljić, T. (2002). *Overcoming the Past: Causes and Directions of Changing the Image of History at the End of the 20th Century*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. [In Serbian]
- Kuljić, T. (2006). *Cultural Memory: Theoretical Explanations of the Use of the Past*. Beograd: Čigoja štampa. [In Serbian]
- Kuljić, T. (2011). *Remembering Titoism: Between Dictation and Resistance*. Beograd: Čigoja štampa. [In Serbian]
- Lazić, M. (1994). Social Factors of Disintegration of Yugoslavia. *Sociološki pregled*, vol. 28 (2), 155–166. Available at <https://drive.google.com/file/d/0B5PfUtWAVbsKZmtYSZNna1dSbDg/view> [In Serbian]
- Lazić, M. (2011). *Waiting for Capitalism: The Emergence of New Class Relations in Serbia*. Beograd: Službeni glasnik. [In Serbian]
- Lazić, M., Pešić, J. (2013). Social Changes and Changes in Value Orientations of Members of Basic Classes in Serbia. In: M. Lazić, S. Cvejić (eds.) *Changes of the Basic Structures of Serbian Society in the Period of Accelerated Transformation* (281–307). Beograd: ISI FF, Čigoja štampa. [In Serbian]
- Lindstrom, N. (2005). Yugonostalgia: Restorative and Reflective Nostalgia in Former Yugoslavia. *East Central Europe/L'Europe du Centre Est/Eine wissenschaftliche Zeitschrift*, vol. 32 (1–2), 231–42.
- Manojlović Pintar, O. (2010). War and Unrest – On the Views of Socialist Yugoslavia, the Second World War in Which It Was Created and the Wars in Which It Disintegrated. In: V. Dimitrijević (ed.) *News from the Past* (83–107). Beograd: Beogradski centar za ljudska prava. [In Serbian]

- Mihailović, S. (2010). The Story of Transition or the Narration about Our Endless Changes. In: S. Mihailović (ed.) *How Do Citizens of Serbia See Transition: The Public Opinion Research on Transition* (7–28). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung. [In Serbian]
- Miladinović, S. (2009). *The Elites of Disintegration*. Beograd: Službeni glasnik. [In Serbian]
- Milošević, S. (2015). Historical Revisionism and Transition: European Context and Local Variations. *Reč*, vol. 85 (31), 169–180. [In Serbian]
- Palmberger, M. (2008). Nostalgia Matters: Nostalgia for Yugoslavia as Potential Vision for a Better Future. *Sociologija*, vol. 50 (4), 355–370. Available at <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0038-0318/2008/0038-03180804355P.pdf>
- Patterson, P. H. (2011). *Bought & Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Petrović, T. (2010). “When We Were Europe”: Socialist Workers in Serbia and Their Nostalgic Narratives. In: M. Todorova (ed.) *Remembering Communism: Genres of Representation* (127–153). New York: Social Science Research Council.
- Petrović, T. (2012). *YUropa: Yugoslav Heritage and Politics of Future in Post-Yugoslav Societies*. Beograd: Fabrika knjiga. [In Serbian]
- Popović, M. (2017). Yugonostalgia: The Meta-National Memory Narratives of the Last Pioneers. In: *Nostalgia on the Move* (42–50). Belgrade: The Museum of Yugoslavia.
- Spasić, I. (2012). Yugoslavia as a Place for Living a Normal Life: Memories of Ordinary People in Serbia. *Sociologija*, vol. 54 (4), 577–594. Available at <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0038-0318/2012/0038-03181204577S.pdf> [In Serbian]
- Spasić, I. (2013). *Culture at Work: Social Transformation of Serbia from the Bourdieusian Perspective*. Beograd: Fabrika knjiga. [In Serbian]
- Spasić, I., Birešev, A. (2012). Social Classifications in Serbia Today between Morality and Politics. In: P. Cvetičanin (ed.) *Social and Cultural Capital in Serbia* (155–174). Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe.
- Spaskovska, Lj. (2017). The “Children of Crisis”: Making Sense of (Post)socialism and the End of Yugoslavia. *East European Politics and Societies and Cultures*, vol. 31 (3), 500–517.
- Todorova, M. (2010). Introduction: From Utopia to Propaganda and Back. In: M. Todorova, Z. Gille (eds.) *Post-Communist Nostalgia* (1–13). New York: Berghahn Books.
- Todorova, M., Gille, Z. (2010). *Post-Communist Nostalgia*. New York: Berghahn Books.
- Velikonja, M. (2010). *Titostalgia*. Beograd: XX vek. [In Serbian]
- Volčič, Z. (2007). Yugo-Nostalgia: Cultural Memory and Media in the Former Yugoslavia. *Critical Studies in Media Communication*, vol. 24 (1), 21–38.

APPENDIX / ПРИЛОЗИ

Табела 1. Степен прихватања пројугословенских/антијугословенских ставова (у %)/
Table 1. Degree of agreement with pro-Yugoslav/anti-Yugoslav attitudes (in%)

У потпуности се слажем/I com- pletely agree	Слажем се/ I agree	Нити се слажем нити се не слажем/ I neither agree, nor disagree	Не слажем се/ I disagree	У потпуности се не слажем/ I completely disagree	Не знам/ I don't know	Аритметичка средина*/ Arithmetic mean *	Стандардна девијација/ Standard devia- tion
У Југославији се живело богамије и боље него данас./ Life in Yugosla- via was richer and better than today.	48,5	34,6	5,5	3,3	1,7	6,4	4,34 ,874
Југославија је била политички моћнија и независнија од воље великих сила него данашња Србија./ Yugoslavia was politically more powerful and more independ- ent of great pow- ers than today's Serbia.	48,3	35,2	4,5	2,4	1,6	8,0	4,37 ,834

Југославија је највећа заблуда српског народа у XX веку./ Yugoslavia is the biggest misconception of the Serbian people in the 20th century.	10,1	12,1	11,9	27,0	25,6	13,4	2,47	1,348
Југославија је угрожавала националну културу, идентитет и достојанство народа који су је чинили./ Yugoslavia jeopardized the national culture, the identity and the dignity of the peoples in its composition.	5,2	10,6	12,4	33,9	26,4	11,5	2,26	1,175
У Југославији су била угрожена људска права./ Human rights were endangered in Yugoslavia.	4,4	10,7	12,0	35,0	25,8	12,2	2,24	1,144

* Више вредности означавају већи степен слагања на петостепеној Ликертовој скали. Теоријски просек је 3,00./

* Higher values indicate a higher degree of agreement on a five-step Likert scale. Theoretical average is 3.00.

Табела 2. Тест вишеструког поређења индекса југоносталгије према старосним категоријама, друштвеним слојевима и материјалном положају/

Table 2. Tukey's honest significance test of the Yugo-nostalgia index according to age, social classes or layers and economic position

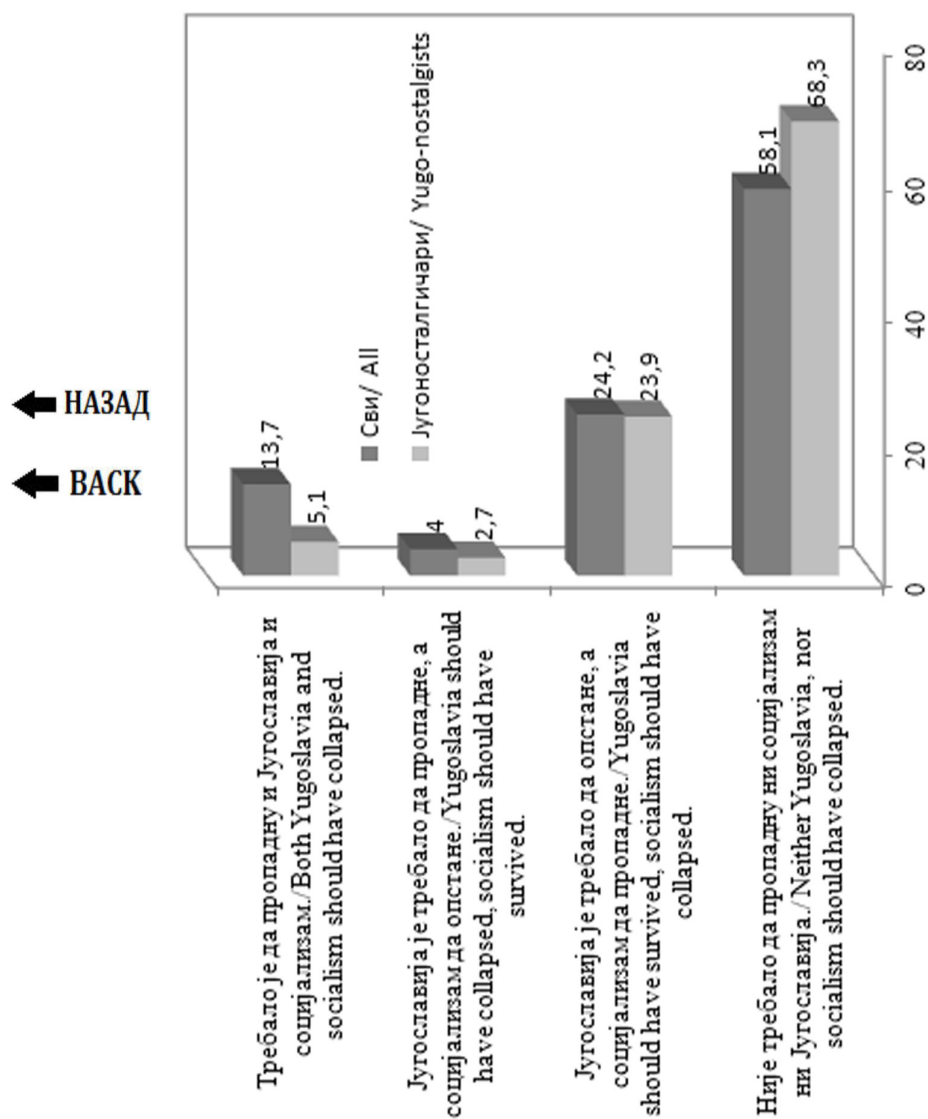
Тукијев тест/ Tukey's test				
	N	Подскуп за алфа = 0,05/ Subset for alpha = 0.05		
		1	2	3
СТАРОСНЕ КАТЕГОРИЈЕ/ AGE CATEGORIES				
18–29 година/years	247	3,6908		
30–44 година/years	397		3,8661	
45–59 година/years	604			4,0304
60 и више година/ 60 and more years	730			4,1176
Значајност/ Significance		1,000	1,000	,357
ДРУШТВЕНИ СЛОЈЕВИ/ SOCIAL LAYERS				
Ситни предузетници/ Small entrepreneurs	84	3,8419		
Стручњаци/ Professionals	252	3,8579		
Службеници и техничари/ Clerks and technicians	500	3,8963	3,8963	
КВ и ВКВ радници/ Skilled and highly skilled workers	462	4,0037	4,0037	4,0037
Ситни пољопривредници/ Small farmerns	244		4,1091	4,1091
НКВ и ПКВ радници/ Unskilled and semi-skilled workers	209			4,1923
Значајност/ Significance		,274	,059	,131
МАТЕРИЈАЛНИ ПОЛОЖАЈ/ ECONOMIC POSITION				
Виши/ High	24	3,5576		

Виши средњи/ High middle	108	3,6622	3,6622	
Средњи/ Middle	320		3,8998	3,8998
Нижи средњи/ Low middle	826		3,9572	3,9572
Нижи/ Low	698			4,1285
Значајност/ Significance		,893	,077	,272

Табела 3. Регресиони модел којим се објашњава индекс југоносталгије/
Table 3. Regression model explaining the Yugo-nostalgia index

Регресиони модел/ Regression model	Стандардизовани коефицијент бета/ Standardized beta coefficient (β)	Значајност/ Significance
(Константа)/ (Constant)		,000
Старост испитаника/ Respondents' age	,119	,000
Женски пол/ Female gender	,037	,159
Село/ Village	,014	,624
Ситни предузетници/ Small entrepreneurs	,024	,399
Службеници и техничари/ Clerks and technicians	,023	,549
КВ и ВКВ радници/ Skilled and highly skilled workers	,060	,139
НКВ и ПКВ радници/ Unskilled and semi-skilled workers	,085	,019
Ситни пољопривредници/ Small farmers	,048	,222
Материјални положај/ Economic position	-,056	,061
Незапослени/ The unemployed	,013	,639
Политички либерализам/ Political liberalism	,020	,508

Економски либерализам/ Economic liberalism	-,207	,000
Национализам/ Nationalism	-,148	,000
Патријархалност/ Patriarchalism	,074	,016
Ауторитарност/ Authoritarianism	,160	,000

Графикон 1. Став према опстанку Југославије и/или социјализма (у %)/
Chart 1. The attitude towards the survival of Yugoslavia and/or socialism (in %)